

Linking Old and New

Dis matrial no de print fo som tem. Dis edishon na fo yuz fo di Rel History and Geography: New Testament klas na Florida College, Spring, 1998. Wi op se afta den don rivyu am mo, den kin put di matrial bak insay mo permanent form.

Ferrell Jenkins © Ferrell Jenkins 1997.

Wetin de insay

Wetin mek fo Stodi Bitwin di Testament

I. Sov fo di Lata Ol Testament Istri as i get fo du wit di woi Empaya

Babilon Tem

Pashian Tem

II. Di Riz of di Grik Empaya en di Spred of di Grik Kolcho

III. Di Divishon fo Alagzanda in Empaya

IV. Di Diaspora

V. Di Ju pipul den Onda di Tolemi

VI. Di Ju pipul den Onda di Seleucid den

VII. Di Makabian Rivolt

VIII. Di Hasmonean Dynasty

IX. Di Roman den na Palestayn

IX. Di Erod den

X. Di Sinagog

XI. Di Sameritan den

XII. Di Ju Sekt den en Oda Important Grup den

Faresi den

Sadyusi den

Zilot den

Herodian den

Esin den

Skrayb dən

Sanhedrin

Taks Kələkta dən (Pəblikan dən)

XIII. Literature of the Intertestamental Period

Septuagint

Apocrypha

Pseudepigrapha

Dəd Si Literature

Alexandrian Allegorism

Səlekt Bibliografi

Bitwin di Testament

Linking Ol ən Nyu

Dən dən kəl di təm bitwin di Ol ən Nyu Testament ‘di fə əndrəd ia we no get natin.’ Wi no se no dairekt oral rivyu from Gəd insay dis təm. Dən bin rayt di buk dən we Ezra, Esta, Neimaya, ən Malakay rayt bitwin di ia 458 bifo Krays ən di ia 400 bifo Krays. Di Nyu Testament begin wit di bən we Krays bən lək 6-4 bifo Krays, bət rial səns de we i opin wit Jən di Baptist (luk Mat. 3: 1; Mak; Lyuk; Jən 1: 6). Malakay (4: 5-6) dən wit di prəmis fə di kam we ‘Ilayja di prəfət,’ ən di Nyu Testament opin wit di bən we dən bən Jən di Baptist as di fulfilment (Lk.1:8-25; si esp. vs 17).

Insay dən 400 ia we nəbədi nə bin de tək, Gəd bin de rədi fə Krays in kam. Insay Nebukanəza in imej, dən bin dən tək bət di istri bət di wəl empaya dən from di pipul dən na Babilən to di Roman dən (Dan. 2: 31-45).

Həd fə Gold — BABYLONIAN EMPIRE — 626 to 539 bifo Krays.

Brest of Silva — MEDO—PERSIAN EMPIRE — 539 to 331 BC

Bələ & Thighs of Brass — GRECIAN EMPIRE— *331 BC & we de fala

Lees of Iron — ROMAN EMPIRE— *63 BC to 5th Cen. AD.

'Exact Dates Difficult

Di Ol Testament kin lōk insay di tēm we di pipul dēn na Pashia bin de en di Nyu Testament kin opin insay di tēm we Rom bin de. Wetin bin de apin bitwin dēn tēm dēn ya?

I. BRIF SÖVÉY OF LETA OL TESTAMENT ISTÓRI AS I RELET TO DI GREAT WOL EMPAYA DĒN.

A. Di tēm we Babilōn bin de (626-539 bifo Krays).

1. Dēn bin kech Judia en Nebukanēza bin pwel Jeruselēm: 605, 597, 586 bifo Krays. Dēn bin kēr bōku pipul dēn na Judia as slev. Dēn bin pwel di tempul, insay di ia 586 bifo Krays.

2. Profet dēn: Zefanya, Nahum (i tel bōt di fōdōm na Ninivē, 612 bifo Krays), Jērimaya, Abakōk, Daniēl, Izikēl.

B. Di Pashian Tēm (539-331 bifo Krays).

1. Sayrōs (550-530 bifo Krays).

a. Dēn bin kech Babilōn, Oktoba 29, 539 bifo Krays.

b. Sayrōs Silinda (we de na British Miusiōm) se Sayrōs bin alaw pipul dēn we dēn bin kapchō fō go bak na dēn kōntri, bil tempul, en ɔda tin dēn Si 2 Kro_ 36: 22-23. Di fōs grup fō Izrelayt dēn bin kam bak from slev insay di ia 536 bifo Krays. c. Daniel bin de wok tranga wan insay dis tēm (Dan. 10: 1).

d. Udat na Dayrōs we na di Midia (539-525 bifo Krays) we Daniel 9: 1 tōk bōt? Sōm pipul dēn tink se in na di sem wit Sayrōs (Wiseman); ɔda wan dēn tink se in na di sem wit Gubaru (Gobryas) (?), we na bin gōvno na Babilōn ɔnda Sayrōs (Whitcomb).

2. Kambiz (530-521 bifo Krays).

a. Dēn nō tōk bōt am na di Ol Testament.

b. I bin win di Ijipshian dēn.

3. Dariōs 'di Gret' (521-486 bifo Krays).

a. Fō bil di Templ bak (520-516 bifo Krays; Hag. 1: 1; Ezra 6: 15ff.).

b. Lef wan tri-lingwal inskripshōn pan di Behistun Rōk (insay Iran) we bi di ki fō ɔplōk Babilōn kunifōm bifo 1850 AD.

c. Efyushōn ɔganayza. Bil rod, postal sistem, en ɔda tin dēn

4. Zēks (486-464 bifo Krays).

a. Na di sem tin we Ahasuerōs bin du. Di Septwajint Baybul, Josef, en sōm Ju pipul dēn we dēn rayt, bin tōk se Ahasuerōs na Atazaksis. Di masta sabi bukman dēn tide, bay di pruf dēn we dēn rayt, se, 'No dawt nō de se Ahasuerōs na bin Zaksis...Dēriōs in pikin 1' (Yamauchi 187; 228-29).

b. Di tin dēn we apin insay di buk we nem Esta bin apin di tēm we i bin de rul.

5. Atazaksis (464-423 bifo Krays).

- a. Ezra kam bak wit wan sekōn grup we dēn bin kapcho (458 bifo Krays).
 - b. Neimaya bil di wōl bak na Jeruselēm (444 bifo Krays). Klos ɔf Ol Testament.
6. Di pawa we di pipul dēn na Pashia bin de rul bin kontinyu fō wan ɔndred ia te Filip we kōmōt na Masidonia en in pikin we nem Alegzanda bigin fō rul.

II DI RAIS ɔF DI GRIK EMPAYA EN DI SPREAD ɔF DI GRIK KÖLTÖR.

A. Di Grik dēn. Gris bin bigin fō kōmōt as neshōn sōm ɔndred ia bifo Alegzanda di Gret in tēm bōt da pat de pan di istri nō imþtant fō dis stōdi.

B. ‘We dēn tōk bōt di wōd Grik, dat de mek wi mēmba sōm pan di fayn fayn tin dēn we dis wōndaful rays dōn du. Dēn bin sabi fō du ɔltin we mōtalman bin de du. Atēns we bin de trade trade na bin di say we pipul dēn bin de tink bōt tin dēn bifo Kristian dēn. Na ya ɔl di art dēn bin de go bifo en dēn bin rich di ayt dēn we pōsin kin ebul fō du. Di & Leeks bin mek di langwej we de wok fayn pas ɔl we di wōl dōn no. Insay filōsofi, litrecha, skapul, akitēket en ɔda libal art dēn dēn mek kōntribyushōn we eni ɔda pipul dēn nō ebul fō kōmpia. Dēn bin gi di wōl man dēn lēk Thucydides, Aristophanes, Xenophon, Socrates, Plato, Aristotle, Diogenes, Alexander, Demosthenes en bōku ɔda wan dēn. Insay di fōs sentiwōd bifo Krays, di apōsul dēn we get zil fō tek dēn kōlchō fa fawe na di ist pat na di Orient sef’ (Hēsta 22).

C. Di pipul dēn na Pashia mit di Grik dēn. Di pipul dēn na Pashia bin kontinyu fō pres go na di west te dēn rich na di Ejian Si, di Western boundary of Asia Minor. Dēn krōs di si fō go insay Yurop (Grik) usay dēn bin kontinyu fō de fō shot tēm. Di strōng Grik dēn drēb dēn en leta dēn win di eria we Pashia bin get wan tēm Tink bōt aw di istri we bin apin afta dat bin fō dōn tan lēk if di pipul dēn na Pashia bin dōn get sakrifays se Pol bin tel di Grik dēn se na Gōd disayd di tēm we dēn bin dōn pik en di bōda dēn fō di neshōn dēn :26).

D. Filip we kōmōt na Masidonia (King fō Masidonia, 359-336 bifo Krays)

1. Filip bin le di fawndeshōn fō di Grik empaya bay we i mek di Grik siti stet dēn jōyn an ɔnda wan rula

2 , Alegzanda, fō du wetin i bin want fō du.

1. ‘Lēk bōku pan di big big lida dēn, Alegzanda bin tinap fō bōku bōku strech dēn we bin de agens dēnsef. I bin kōmōt na Masidonia bikōs i kōmōt na di kōntri, en i bin de drim fō mek di kōntri get glori as di pōsin we go get Filip in prōpati. Frōm di kōlchō i bin na Grik, en na Aristōtul inseg bin tich am. I bin de kēr di Iliad en di Odyssey wit am pan in kampen dēn’ (Pfeiffer 67).

2. Alegzanda, we i ol 13 ia, na Aristōtul (343 bifo Krays) bin tich am.

‘Aristōtul bin tōk wan tēm se: ‘Di Grik dēn kin rul di wōl, dēn kin jōs kam togēda fō bi wan pōlitikal sosayti.’ Na dis na di jēnesis fō Alegzanda in aim en di we aw i bin de du am. Dis na bin di wok we Alegzanda bin set insef fō du, bōt di aidia na bin Aristōtul in yon, en te tide Aristōtul de rul di wōl’ (Snaith 24).

3. Alegzanda muf go na di ist pat.

a. Krōs di Hēlespōnt en win di Pashian dēn na di Granicus Riva, so dat i opin di rod fō go na Eshia Mayno (334 bifo Krays). I pas na tōj dēn lēk Sadis, Efisos, Maylitōs en Tasos.

b. We dēn win di Pashia dēn na Isos, dat bin gi am di opshōn fō kontinyu fō go na di ist o fō muf go na di sawt na Fonishia, Palestayn en Ijipt.

(1) Saydən bin sərənda to Alegzanda, bət di ayland siti we nem Taya no bin gri. Alegzanda bin spən səvin mənt fə tek di siti. I bil di kəzway we pipul dən sabi naw ən na so i mek di Baybul prəfəsi kam tru (Izik. 26).

(2) 'Tradishən se i nə kil di siti na Jerusələm bikəs Jaddua, di ay prist, sho am from di prəfəsi we Daniel bin tək (ch. 8) se i go win Pashia. If dis tradishən korekt pan istri, i at fə no, bət na tru se dən nə bin pwəl Jerusələm pan əl we əda siti dən we dən bin dən win bin pwəl' (Gromacki 7).

(3) Insay Ijipt dən bin wəlkəm am as pəsin we de sev ən dən bin no am as Fəro na Karnak. Bəku təm, na Məmfis, i bin de sakrifays to di gəd dən. I si di Piramid dən ən mek wan big siti we i gi di nem Alegzandria (332 bifo Krays).

'Di nyu siti na Alegzandria na bin di monument we bin de sote go fə di Masidonia dən we bin win Ijipt'
(Pfeiffer 69).

(4) We i de tray bak fə du in step dən tru Palestayn, i go tru Siria ən muf go na di ist pat pas di Taygris Riva fə win di 'Grand Army' we Dariəs bin get na di fet na Gaugamela (331 BC). I tek di wan ol eria na Pashia. 'Dən bin tek di kapital siti dən na di Pashian Empaya — Babilən, Suza, Pasipolis ən Ekbatana— wan afta di əda' (Pfeiffer 69).

(5) We Dayrəs day insay di ia 330 bifo Krays, Alegzanda bin tek di taytul Basileus (Great King).

(6) I kəntinyu fə go fa fawə na di ist pat na di Punjab rijkən na India, bot in ami no gri fə fala am igen.

(7) Insay Pashia i tek Pashian dres ən rul as oriental despot (Kontrast dis wit in Həlenik ideal dəm!).

(8) In las hedkwata bin de na Babilən. I bin get big plan fə mek Babilən bi di kapital siti fə wan nyu kəmishən empaya. (Bət, si di prəfəsi we se Babilən no fə əva de, Ayz. 13: 20-22; Jər. 51: 26). 'Bət nobədi no fə bi. Alegzanda bin day na Babilən wit səm sik we bin apin wantəm wantəm ən we no izi fə əndastand insay Jun insay di ia 323 bifo Krays, afta twəlv ia we i bin de rul ən jəs tati tu ia we i bin de liv' (Pita 54).

F. Wan oikoumene we de na di Məditarenian. 'Di Grik pipul dən we bin skata insay di ia dən afta BC 334 bin mek di oikoumene, di 'wəl we pipul dən sabi,' nəto insay di rial minin, fə tru, bət as wan kayn spiritual empaya we kətermin wit di Həlenis. Di oikoumene bin de as fa as di maynd kin rich, wan Grik maynd we de tink Grik tinkin, elastik inof fə no, salut ən kə-opt wetin lay ausayd in pale. I bin difrən from di Ju Dayaspora we bin de da təm de, we bin de si dənsef as kəmyuniti we de insay di fəm fə wan nətwək insay wan big alien bədi Di oikoumene na bin di kriəshən fə Alegzanda, nəto so mə bay intenshən as bay wetin i du' (Pita 63) .

III. DI DIVAYSHƏN OF ALEXANDER IN EMPAYA.

Alegzanda bin get bəku jeneral dən we sabi du tin, bət no man no bin strong fə tek in ples ən ol di empaya we i bin dən mol togəda. Dən bin sheb di kişdəm afta Alegzanda day insay di ia 323 bifo Krays. Di 4 lida jeneral dəm ən di eria dəm we dən bin de kəntrol, dən rayt dən:

1. Tələmi. Di Tələməy Empaya bin de na Ijipt ən Alegzandria na bin in kapital siti. Dən bin de kəl di rula dən leta Tələmi. Kliopatra (we day 30 bifo Krays) na bin di las rula.

2. Səlbəs. Di Səlbəsid Empaya bin de na Siria ən Antiək na bin in kapital siti. Dən bin gi bəku rula dən nem Səlbəs; əda wan dən bin de kəl Antiək.

3. Lisimakəs. I bin de rul Tres ən Bitinia. I no important igen fə dis stədi.

4. Kasənda. I bin de rul Masidonia. I no important igen fə dis stədi.

'Di kiждом дen we Alęganda in empaya bin sheb afta i day na bin Grik kiждom дen. Insay дen, Grik na bin at le di langwej we дen bin de ток mo na di kот дen en di big siti дen. Na so di rizulyt we Alęganda in win bin konsiv' (Machen 28).

IV. DI DIASPORA

President in Statement

BibleWay Publishing na Baybul ministri we no de du biznes en we de pe atenshon pan di websayt en dijital buk дen we di Intaneshonal Baybul No Instityut (IBKI) get. Di abit fo IBKI na fo mek enibodi we want fo lan en tich wetin God want, get Baybul lesin дen.

Wi kin se yu fo stödi yu Baybul fo no if wetin дen ток na дen lesin ya korekt o di wan дen we komot na eni ɔda say. Bokü tem, di opinion дen kin fен in we insay odio, dijital, vidio, print lesin дen, Baybul koment дen; en, insay di tichin дen we di pricha дen, ministra дen, pasto дen, prist дen, en rabay дen de tich.

Di koment дen we дen gi na di Intaneshonal Baybul No Instityut in lesin дen na di wan дen we rayt o kompilayt дen opinion. Yu fo chek oltem di koment, opinion, en tichin дen fo ol di tin дen we de na di Baybul bikos na YU wok fo fен, no en du wetin God want.

Fo chek if eni tichin na tru, rid difren Baybul transleshon дen, en luk di Baybul dikshonari en leksikolog fo lan wetin wod o frez дen we yu no sabi.

Tek tem wit dikshonari difinishon, as di minin fo wod en frez дen de chenj as tem de go. Dikshonari дen de gi di minin fo wod en frayz дen from di fоs langwej to di we aw дen de yuz дen naw, we bokü tem дen kin difren pan minin. Dən bak, дen kin translet bokü Grik wod дen to wan English wod, en dis kin mek di fоs minin chenj. Fo egzampul, insay Leta Fo Efisоs 4 дen translet di wod "en" insay di apсul en profet дen from di Grik wod dé we min fo separat apсul дen from profet дen, we na tu wok. We дen translet "en" insay pasto en ticha дen from di Grik wod kaí we min fo konekt pasto дen wit ticha дen, na wan wok.

Mek yu alaw God fo gayd yu fo stödi in Oli Wod, di Baybul.

BibleWay Publishing de gi rayt fo dawnlod en riprodyuz fo no-komeshonal rizin дen fo дen lesin дen ol. Fil fri fo sheb bot no chenj lesin, sel o chaj fo дen.

Randolph Dunn

President

IBKI.Inglish@gmail.com

Websayt: thebiblewayonline.com

(cf. Jōn 7: 35, di Dispershōn bitwin di Grik dēn).

A. Di Diaspora dēn we de na di kōntri. Dis wōd de tōk bōt aw di Ju pipul dēn bin skata ausayd Palestayn.

B. Di Tin dēn we De Mek Dēn De Skata.

I. Dēn bin fos di Izrelayt dēn fō go na difren kōntri dēn.

a. Asiria bin tek Izrel insay di ia 722 bifo Krays.

b. Dēn bin ker Juda go na Babilōn insay di ia 605, 597, en 586 bifo Krays.

2. Wō en angri na os bin mek pipul dēn want fō de na ɔda kōntri (Machen, 39).

a. Sōm pan di Ju pipul dēn we bin dōn skata bin lēk fō de usay dēn bin de we di kōndishōn bēte (egz., di Ju pipul dēn we bin de insay Esta in tem).

b. Insay Jērimaya in tem, Ju pipul dēn bin de na Ijipt na Tapanhes, Migdōl, Mēmfis, en na di land we dēn kō Patros (Jer. 42: 14; 43: 7; 44: 1).

c. Wan Ju pipul dēn bin de na Elifantin, we na wan ayland we de na di ɔpa Nayl, insay di ia 500 bifo Krays.

3. ‘Di Selucid kinj dēn na Siria bin ənkōrej di Ju pipul dēn we dēn bin de rul na di siti dēn na Eshia Maynō’ (Machen 9).

4. Di bēnifit dēn we kōmishōn get kin dōn mek pipul dēn kin muf bay dēnsēf.

C. ‘Bay Nyu Testament tem dēn bin tōk se mō Ju pipul dēn bin de liv ausayd Palestayn (sōntem i kin rich tri to fayv milyon) pas di wan dēn we bin de na di kōntri’ (Drumwright 119).

1. Josef bin ebul fō si se: ‘Nō kōmyuniti nō de na di wan ol wōl we nō get pat pan wi pipul dēn’ (Josephus, Bell. ii.16.4).

2. Bōku pan di siti dēn we Pōl bin go ɔlsay na Eshia en Yurop bin get Ju pipul dēn (egz. Di Apc̄sul Dēn Wok [Akt] 13: 14; 14: 1; 16: 3, 13; 17: 1, 17; 18: 2-4; 19: 8; 28: 17). Dis bin gi big bēnifit to di fōstem Kristian rilijon!

V. DI JU DĒN WE DE ɔNDA DI TČLƏMI.

A. Palestayn bin kam ɔnda di kōntrol fō di Tčləmi dēn (320-198 bifo Krays)

B. I bin tan lèk se di Ju pipul dèn bin de du wel insay dis tèm. Dèn bin brij bòku pan dèn, o kam bay dènsèf, na Ijipt. Bòku bòku Ju pipul dèn bin de na Alègzendria.

C. Di tèm we Tòlomi Filadelfòs bin de rul (285-246 bifo Krays) dèn bin bigin fò translet di Ibru skripchò dèn na Grik. Dèn bin de kòl am di Septwajint. Naw di Grik rilijòn bin so bòku dat di Ju pipul dèn bin bigin fò tòk Grik.

1. Di Lèta we Aristeas rayt, we dèn rayt lèk 100 ia bifo Krays, dèn se na wan bigman we bin de na Tòlomi Filadelfòs in kòt rayt am (notis di de we i bin de rul!). I se di Ay Prist na Jerusèlèm bin pik siks èlda dèn fròm eni wan pan di 12 trayb dèn fò du di wok fò translet.

2.. Di Septwajint na LXX (di rawnd nòmba we de nia pas ol insay Roman nòmba dèn to 72).

3. I go bi se di LXX na bin di Ijipshian Ju pipul dèn wok.

4. Dis min se ènibòdi we de rid Grik kin ebul fò rid di Skripchò dèn. I bin mek bòku bòku pipul dèn we no bin fò dòn ebul fò rid Ibru, ebul fò tòk bòt di Mesaya.

5. Mo pas wan af pan di kot dèn we de na di Nyu Testament fròm di Testament we dèn tèl, komot fròm di LXX. Di man na Itiopia bin de rid Ayzaya insay di Grik Baybul (Di Apòsul Dèn Wok [Akt] 8: 32).

VI. DI JU DÈN WE DE ÒNDA DI SELEUCIDS.

A. Di Sèlusid èn di Tòlomi dèn bin de fet bòku tèm di tèm we Tòlomi bin de rul na Palestayn. Dèn bin win di Tòlomi dèn na di fet na Banias insay 198 bifo Krays, èn di Sèlusid dèn bin tek kontrol pan Palestayn.

B. Di wan dèn we bin de rul di Sèlusid dèn na bin Antiock di Sekòn, 'di Gret' (223-187 bifo Krays), Sèls di Sekòn (187-175 bifo Krays), èn Antiock di Sekòn (175-164 bifo Krays).

C. Antiochus IV bin get di niknem 'Epiphanies' (di wan we get sens), bot sòm pipul dèn bin de kòl am 'Epimanes' (di madman o di dullard). I bin rili lèk di Grik rilijòn èn i bin de tray fò put in sens pan ol di pipul dèn we i bin de rul.

D. Rivalri bitwin di Ju pipul dèn. 'Insay di Ju pipul dèn, tu grup dèn bin kam, 'Onias in os' (we bin de sòpot Ijipshian) èn 'Tobias in os' (we bin de sòpot Sirian). Di Sirian kij we nem Antiochus IV o Epiphanies (175-163 BC) bin tek di Ju ay prist Onias III in ples wit Onias in bròda Jason, we na bin Èleniza, we bin plan fò mek Jerusèlèm bi Grik siti' (Gundry 5).

1. Pfeiffer bin tòk bòt dis tèm se na wan pan di tèm dèn we Izrel bin dak pas ol, i se: 'Dèn bin tray fò mek di kontri bi di kontri we dèn kòl Èleni bay fos. Wan lo bin se dèn fò miks ol di kontri dèn we komot na di Sèlusid empaya to wan pipul dèn. Olman fò wòship Grik god dèn.'

'Dèn sen wan ol Atèns man we sabi bòt sayens na Jerusèlèm fò go kia fò di we aw dèn de du wetin di lo se. I bin sho se di God fò Izrel na Jupita, èn i bin oda fò mek dèn mek wan pegan god we get biad, we sontem tan lèk Antiock, na di oalta na di Templ. Di Ju pipul dèn bin de tòk bòt dis as 'di Abomination of Desolation.' Di Grik sojaman dèn èn di wan dèn we dèn lèk bin de du lay lay tin dèn we no biliv God na di Tempul kòt dèn sef. Dèn bin de sakrifays swet dèn na di oalta. Dèn bin mek di orgi we dèn bin de dronk we get fò du wit di wòship we dèn bin de wòship Bacchus, bi sontin we dèn fò du. Bot di oda we, dèn no bin alaw Ju pipul dèn fò sakomsayz, fò selibret Sabat, o fò mek di festival dèn we dèn kin get insay di Ju ia. Dèn bin oda fò pwel di kòpi dèn fò di Ibru Skripchò dèn' (Pfeiffer 81).

2. Gundry tōk mō bōt sōm pan di Grik kōstōm dēn: ‘Dēn bil wan jimnaz we get wan ples fō rōn nia de. Na de, di Ju bōbō dēn bin de du eksesayz we dēn de wēr nyud lēk aw Grik, en dis bin mek di Ju pipul dēn we bin de wōship Gōd vēks. Di trak res dēn bin de opin wit invokeshōn to pegan gōd dēn, en ivin di Ju prist dēn bin de atēnd dēn kayn ivent dēn de. Hēlenayzeshōn bin inklud bak fō go na Grik tiyata dēn, fō tek Grik klos, fō ɔpreshōn fō pul di mak dēn we de sho se pōsin sakōmsayz, en fō chenj Ibru fō Grik nem dēn’ (5).

E. Dēn bin de kōl di Ju pipul dēn we bin de agens di tin dēn we dēn bin de tray fō mek di pipul dēn na di Grik pipul dēn na di kōntri. Di nem Hasidim min ‘di wan dēn we de wōship Gōd.’ Dēn bin mek wan muvmēnt we de agens di gōvment en dēn bin tray fō fet fō di ɔtodōks Ju rilijōn. Di Hasidim dēn bin de bifo di Faresi dēn.

F. Antiochus Epiphanies bin atak Ijipt insay di ia 170 bifo Krays. Bifo i du dat, i pul Jasin as ay prist insay in ples. Mēnilbs na bin wan Ju we kōmōt na Benjamin in trayb we bin de fala di Grik pipul dēn (di prist dēn fō kōmōt na Livay!) we bin de pe mō taks.

1. Wōd kam na Jeruselēm se dēn dōn kil Antīōk na Ijipt. Jasin bin rōn go na Jeruselēm kwik kwik wan en pul Mēnilbs kōmōt na paua. (Di ripōt bin lay.)

2. Afta we dēn bin kam fō atak Ijipt fō di sekōn tēm (we bin de arawnd di ia 168 bifo Krays), di Roman dēn bin fos Antīōk fō lēf ɔl di tin dēn we i bin get fō du wit Ijipt. I bin sho se i nō gladi fō di Ju pipul dēn.

a. Dis na di tēm we dēn bin de sakrifays sow na di ɔlta na di Tēmpl. Dēn bin de kil di Ju pipul dēn we nō bin gri. b.

Di Makabian pipul dēn bin bigin fō tōn agens di gōvment.

3. Gromacki bin tōk bōt di spirit we di Ju pipul dēn bin get da tēm de se: ‘Di Seleucidae nō bin no se dēn bin dōn mek di Ju pipul dēn get spirit fō lēk dēn kōntri. Bikōs dēn bin taya fō mek pipul dēn sōfa en fō lōng tēm we di Jēntayl dēn bin de rul dēn, dēn bin de pre en plan fō fri. dis ditarminieshōn nō bin jōs mek di Makabian dēn tōn agens di gōvment bōt i bin de ɔlsay na di Ju pipul dēn tink te to di tēm we di Nyu Testament bin de te to di tēm we Ba-Kōchba bin de (AD 135). Na di ɔtodōks pipul dēn bin want fō get sojaman, politiks mēsaya we go brok di Jēntayl wo mashin. Dis na di rizin we mek bōku pipul dēn nō bin gladi fō di tin dēn we Jizōs bin de tich en di tin dēn we i bin de du’ (10). Pōl en Banabas bin kōmōt na Antīōk (Di Apōsul Dēn Wok [Akt] 11: 19-26).

G. Fō di Baybul prōfesi dēn bōt dis tēm luk Daniel 8-11 . Di buk we nem The Prophecy of Daniel, we Edward J. Young rayt, na fayn kōment fō luk.

VII. DI MACCABEAN RIVOLT.

A. Antiochus Epiphanies bin kōntinyu fō vēks pan di Ju pipul dēn, ivin afta dēn bin dōn dōti di tempul insay di ia 168 bifo Krays.

B. Di Makabian Rivolt.

1. Na Modin, we na wan viley we de na di nōt-wēst pat na Jeruselēm, di Sirian dēn bin tray fō fos wan ol prist we nem Matatias fō mek pegan sakrifays. Di prist nō bin gri bot wan ɔda Ju bin gri fō mek di sakrifays. Matatias bin kil di Ju en di Sirian ɔfisa. Wan net, Matatias bin bi wan nashōnal hiro. I bin kōmōt na Hasmon (ɔ Asmōniōs) in famili. Na so di Hasmoneans bigin.

2. Matatias bin get fayv bōy pikin dēn: Jōn, Saymōn, Judas (we dēn kōl Makabios), Elieza, en Jonēthan.

3. Di famili we Matatias bin jöyn, en ɔda pipul dən we bin rili get zil, bin de fet wə wit di Sirian dən.

4. Jøs afta we Matatias day, di lidaship bin fədəm pan Judas we na di Makabi ('di hama').

5. Di Makabi dən (we bin de fala Judas) bin mek dən we fə go na Jeruseləm, go insay di təmpul, pul di pruf dən we de sho se pegan pipul dən bin de wəship am, bil nyu ɔlta fə Gəd, en grən Zus-Antiək in statu fə mek dəst. Dən bin de səlibret wan Fəstival fə Dedikeshən fə et dez we dən kin kəl bak Hanukkah, o di Layt Fəstival. Di fəstival bigin di de we mek 25 insay Kislev (Disembə), insay 165 bifo Krays, jøs tri ia afta we Antioch bin dəti am.

a. Di Ju pipul dən bin de səlibret di Fəstival fə Dedikeshən əvri ia.

b. Jizəs bin de na Jeruseləm insay dis festival at le wan təm (Jən 10: 22). 6. Judas bin day na di fet ples insay wan ɔda fet wit di Sirian dən insay 161 bifo Krays.

7. Di diskovri fə wan bərin kev na Modin we dən bin tink se na di Makabi en/o dən pikin dən bin de yuz am, dən bin ripət am insay Novembə, 1995.

C. Di wan dən we tek Judas in ples.

1. Jonathan bin ol wan ples fə lida frəm 161 to 142 bifo Krays we wan Sirian jeneral bin kil am.

2. Saymən bin tek in brəda in ples frəm 142 to 135 bifo Krays. We i bin de bifo, di Sirian dən bin gi di Ju pipul dən fridəm fə pe taks en dən bin de prich se dən get dən yon indipəndəns. Dən mek Saymən ay prist. Di Ay Pristship bin dən kəmət frəm am naw na di Hasmonean layn. 'So, na ya wi de si di we aw wan indipəndənt Ju stet kəmət usay di sivil edman en di sojaman lida bin de di sem təm di Ay

Prist' (Russell 31). Saymən in man in pikin we nem Tələmi bin kil am, en in pikin we nem Jən Haykanəs bin bi Ay Prist

VIII. DI HASMONEAN DYNASTY (135-63 bifo Krays)

A. Di we aw dən sheb di Ju pipul dən istri to di təm we di Makabian en Hasmonian dən bin de, na fə dənsəf. Səm masta sabi bukman dən kin mek di difrəns bay we dən kin jøs tək bət 'Makabian' na Judas en in tu brəda dən nəmə. Di wəd 'Hasmonean' de tək bət di fayv pikin dən we kəmət frəm di Makabi dən.

1. Jən Haykanəs (135-104 bifo Krays). Jən Haykanəs bin mek wan agrimənt wit Siria. Di pipul dən we kəmət na di Grik pipul dən bin bi sitizin dən we bin de bien di Ju pipul dən.

a. Di tin dən we di Grik pati bin de tink bət bin kəntinyu fə de na di Sadyusi dən pati.

b. Di Hasidim dən bin kəntinyu fə de na di Faresi dən pati. Dən tək bət di pati dən fə di fəs təm di təm we Jən Haykanəs bin de rul (Pfeiffer 98).

c. Dən bin get indipəndəns insay 129 bifo Krays en di Roman Senat bin kənfýus am.

d. 'Hyrcanus bigin fə ekstend in teritorı wantəm wantəm. Fə əgzampul, na di sawt, i bin ol Idumaia, en i bin fos di pipul dən we bin de de fə sakəmsayz; na di nət i tek di Sameritan teritorı, i pwəl di rival Templ (fə di Sameritan dən) na Maunt Gerizim' (Russell 32). 'Səmtin de we kin mek pəsin laf we i tink se Matia in granpikin fos pipul dən we di Ju pipul dən gən dən win fə fala di rilijən!

Bəku istri paralel dən kin drə. Di wan dən we dən de mek səfa kin bi di wan dən we de mek dən səfa bəku təm (Pfeiffer 98).

e. Di Hasmoneans bin tek ova di Ay Prist en i bin kam fo bi di wɔl en i no bin get rilijon.

2. Aristobulus (104-102 bifo Krays). Jon Haykanos in big boy pikin bin lek in Grik nem pas in Ibru nem Juda. I put in tri brøda den na jel.

a. I kontinyu fo mek di teritorí big we in papa bin bigin.

b. I tek di taytul 'kiŋ' to insef.

3. Alæganza Jannaeus (102-76 bifo Krays). Na Jon Haykanos in pikin.

a. Jannaeus bin kontinyu fo du di polisi fo mek di territorial den go bifo. 'Di saiz fo di Ju stet bin kɔmpia to di wan we Devid en Sølomon bin get di glori tem' (Pfeiffer 99).

b. Di Hasmoneans bin tray fo bi wan pawa we de na di si. Den bin de kɔt ship den na di famili grev nia Modin en den bin de pikcho den pan kɔyn den.

c. Rif bin de bitwin di Faresi den en di Hasmonian den. Open sivil wo bin bigin afta we Jannaeus bin de du di wok na di tempul as Kiŋ-Prist en i bin ton wata fo drink na in fut pas fo ton am na di ɔlta. Di Faresi den bin tel di Kiŋ na Siria fo jɔyn den fo fet Jenesos. 'Di Hasidim den pikin den bin aks di pikin den we kɔmɔt na Antioch Epifani fo ep den fo fet di Makabi den pikin den' (Pfeiffer 100). Strenj padi den! Leta di Faresi den lef di Sirian den en go ep Janayos. I no bin rili kɔle am. We di wo dɔn, i mek wan pati fo di Sadyusian lida den en mek den nel 800 Faresi den pan di krɔs bifo di gɔst den.

4. Alæganza (76-67 bifo Krays). Na Alæganza Jannaeus in wɛf we in man bin dɔn pik fo bi kwin.

a. I mek den pik in boy pikin we nem Hyrcanus II, fo bi Ay Prist.

b. Hyrcanus bin lek di Faresi den.

c. Di smɔl boy pikin we nem Aristobulɔs bin want fo bi kiŋ. Di Sadyusi den bin fən wan champion pan am.

5. Aristobulus II (66-63 bifo Krays). Afta we in mama day, i win Hyrcanus en fos am fo lef di ɔfis. Aristobulɔs na bin kiŋ en na bin prist.

B. Di end fo di Hasmoneans en di entre na Rom.

'Di stori bɔt di Hasmoneans de dɔn wit di stori bɔt wan Antipater, we na bin gɔvno na Idumaea, we enkɔrej Hyrcanus we bin de na egzayl fo pul in brøda na in ɔfis. Wan Arabian rula we nem Aretas III bin ep am, i bin kam nia Aristobulɔs na Jeruseləm. Na dis tem ya Rom bin disayd fo put an pan di tin den we de apin na Palestayn.

Pompey sen in jeneral, Scaurus, fo stop di rayz en i, tru brayb, sɔpɔt Aristobulns. Insay di ia 63 bifo Krays.

Pompey insef, bikɔs i bin de fred di tin den we Aristobulɔs bin plan fo du, i bin atak Jeruseləm en win am, en i bin go insay insef na di Templ en di Oli ples we Oli. Den bin ker Aristobulɔs go na Rom as slev. Den bin kɔnfus Hyrcanus na di Ay Prist en den bin pik am fo bi Ethnarch of Judea we naw den ad to di provins na Siria' (Russell 34-35).

IX. DI ROMAN DEN NA PALESTAYN.

A. Rom, akɔdin to lay lay stori, na Romulus en Remus bin bil am insay 753 bifo Krays.

1. Rom bin get kontrol pan di west pat na di Meditarenian insay 146 bifo Krays, afta tri wo den wit di pipul den na Kataj. (Den bin de kol den wan ya di Pank Wo den.)
2. I no tu te, di Roman den bin de rul Masidonia, Korint, en olsay na Akaya.
3. 'Insay 133 bifo Krays, Atains, we na bin kin na Pegamom, bin lef in eria to di Roman den. Don den bin oganayz di Roman provins na Eshia' (Pfeiffer 104).
4. Bay di ia 64 bifo Krays, di Roman jeneral we nem Pompey, bin don di we aw di Seliusid den bin de rul na Siria. Den bin tek di eria as oda Roman provins.
- B. Di Roman jeneral we nem Pompi bin put an pan di sivil agyument bitwin Haykanos en Aristobulos. I tek di sayd fo Hyrcanus we den bin pik fo bi etnarch na Judia. 1. Judia bin bi pat pan di Roman provins we nem Siria.
2. Hyrcanus bin de rul Judia, Galili, Idumia en Peria. I bin de pe taks to Rom evri ia.
- C. Antony bin win di fet na Actium insay 31 bifo Krays. Erod bin tel Oktavian se naw i go sav am wit di sem we aw i bin de bien Entoni.
1. Erod bin ep Oktavian fo atak Ijipt. Fo gi am bak, i bin get 'di siti den na Jeriko, Gadara, en Sameria, wit di teritori den na Gaza, Jopa en Strato in Tawa, we leta bi Sizeria' (Tenney 50).
2. We Erod bin wok togeda, di Roman den bin don fo kontrol di Is.
- D. 'Pan ol we Palestayn bin kontinyu fo bi indipendent in yon nem te i (Herod) day, in rial sovereignty bin de na di Roman leg na Siria in an, en leta na di komand fo di prokyurato den. Tru di tem fo di Nyu Testament di shado fo Rom bin fodom oba di land, en onda di opreshon en protekshon we den bin de mek Kristianiti bon en go bifo' (Tenney 50-51).

X. DI HEROD DEN.

- A. Den bon Erod di Gret, we na Antipata in pikin, we na bin Idumian, insay di ia 74 bifo Krays.
1. In papa bin mek am govno na Galili we i ol 25.
2. I bin rul as Kin fo di Ju pipul den from 37 to 4 bifo Krays.
3. Gondri bin tok bot Erod se: 'Erod bin de plan, i bin de jelos, en i bin de du bad; i kil tu pan in yon wef den en at le tri pan in yon boy pikin den. Na in mek den kil di bebi den na Betliem akodin to Matyu in stori bot aw den bon am (ch. 2). Wan tem, Ogostos bin tok se i bete fo bi Erod in pig pas in pikin (na wod ple, bikos di Griek wod den fo pig en pikin kin sawnd rili fiba). Bot Erod na bin efyushon rula en kleva poliksman bak, we bin ebul fo sev from di strech fo pawa na di ay ay echelon den na di Roman govment' (Gundry 12-13).
4. Erod bin mared Mariamne, we komot from di Hasmonean den, en dis bin mek i get mo trenk fo bi di tron.

5. Di tin we Erod bin du pas ol na in bildin program. I bin pruv se in na smol Ogostos we i bin de bil. Josef tel wi se no ples no bin de na di kindom we fit fo di rizin we no bin de witout sōntin fo ono Siza (Di Ju Wə dən 1.21.4). Di program bin get den tin ya:

a. Sameria. Den chenj in nem to Sebaste fo ono Ogostos. ‘Di bok bok bildin opreshon den we i bin de du de sōpōt di agument se i bin enkorej di kult fo di Emparo, bikos ol di bok tempul den we i bil olsay na Palestayn, den bin dediket to Siza’ (Russell 37).

b. Jeruseləm. I mek di wəl den strōng, en bil 3 tawa den; bil di fōt we den kol Antonia (we den gi di nem fo ono Mak Entoni); di tempul pletfōm; di wəl den we de rawnd di tempul eria (di Westin Wəl o wailing wall’ fo di Ju den); bil di tempul bak; wan ples usay den kin ple myuzik; wan amfiteater.

(1) Den begin fo wok fo di tempul insay 20/19 bifo Krays. Den bin don fo bil di tempul insef insay 1 1/2 ia; Den bin spen 8 ia mo na di kōt den.

(2) Wok pan di bildin den we bin de rawnd bin stil de go bifo di tem we Krays bin de du di ministri (cf. Jn. 2:20-22).

(3) Den bin don di wok insay di tem we di prokurato Albinos bin de (AD 62-64), jōs som ia bifo Taytos pwel am insay AD 70.

c. Yu kin si oda ruins den we bin de insay Erod in tem na Ashkelon, di Erodion,

Masada, Machaerus, Jēriko,

Sizeria, en oda ples den na Palestayn.

6. Erod go dōj en get badnem as di wan we bin tray fo mek den kil di bebi Jizos.

7. Erod bin day pan kansa na in intestin en dropsi insay di ia 4 bifo Krays.

8. Chals Fayfa se Erod ‘fo go insay istri as wan pan di big big tin den we di wəl no ebul fo du.’ Dat i bin jels ivin di bebi Jizos de sho aw di want fo get pawa na di wəl kin mek pōsin go na di rōng rod’ (110).

B. Di Wan den we bin tek Erod in ples.

1. In Pikin den. Den no bin get di tin den we i ebul fo du en di tin den we i bin want fo du.

a. Archaelaus — Ethnarch of Judea — 4 bifo Krays to 6 afta Krays (Mat. 2: 22).

b. Erod Filip (Kliopatra in pikin) — Tetrak fo Iturea en Trachonitis — 4 bifo Krays to 34 afta Krays (Lk. 3:1).

c. Erod Antipas — Tetrak na Galili — 4 bifo Krays to AD 39.

(1) Jōn di Baptist bin kōrkt am fo we i mared Erodias, we na Filip (Marian in pikin) in wef. I mek den kōt Jōn in ed (Mat.14: 3-12; Mak. 6: 17- 29).

(2) Jizos bin kol am ‘dat fojs’ (Lk.13:32).

(3) Jizos bin tinap fo joj am bifo am (Lk. 23: 7-12).

2. In Grōnpikin.

a. Erod Agripa I — Kir na Judia — AD 37 to 44. Na Aristobulus in pikin, we na Mariamne in pikin. b. Den kil am Jems di Apōsul (Di Apōsul Den Wok [Akt] 12).

3. In Gret granpikin dən (we Erəd Agripa I bən).

- Bənis bin bi in brəda Erəd Agripa di Sekən in wəf (Di Apsul Dən Wok [Akt] 25: 13).
- Erəd Agripa II — Tetrarch we komət na Chalcis ən we komət na Nətan Təritri — AD 48 to 70. Pəl bin mek wan difens bifo am (Di Apsul Dən Wok [Akt] 25: 12 —26: 32).
- Drusilla bin mared Fəliks, we na bin prokuratə fə Judia — we na bin 52 to 59 ia afta 59 (?). (Luk komplit chət na Təni 370). C. Di Roman Procuretors.

1. As a rizulta of di misrule of Archaelaus dem tek am komot fo ofis bai Augustus fo Ad 6.

Roman Govnor dem ruul di teritri. Di wan dən we iməntan na di Baybul de na di list:

- Pontius Paylet — AD 26 to 36 — Jizəs bin nel di kros.
 - M. Antonius Felix — AD 52 to 59 — Pəl bin tray (Akt 23-24).
 - Porcius Festus — ad 59 to 61 — Pəl bin tray (Akt 25-26).
 - Florus — bin reyd di təmpul tros ən ‘ignit di Ju pipul dən we bin tən agens di government insay di ia 66-73’ (Gundry 15).
- d fə di wan dən we de wok. Di Ju prist wok.

Gundry de məmbə wi se ‘pan əl we di Erəd ən di Roman Govnə dən, di Ju prishud ən di Sanhedrin (wan kayn Ju Suprim Köt) bin de kontrol di lokal tin dən we de afəkt evride layf’ (Gundry 15).

xi. Di sinagog.

a fə di wan dən we de na di wəl. I nə izi fə no usay di sinagog komət, bət bəku təm dən kin se i bin apin di təm we di Babilən we dən bin kər go na əda kəntri. I nə bin bi komən te di intatestament təm.

1. ‘Wit di pwəl pwəl we dən pwəl di təmpul (586 bifo Krays), sakrifays dən bin stəp. Bət prea ən di stədi bət di oli skripchə dən, nə bin no əni say we dən nə go ebul fə pas. Di Buk we Izikəl rayt tək bət di əlda dən na Izrəl we bin gəda na di Profeft in os (8: 1; 20: 1-3)’ (Pfeiffer 59).

2. Di wəd sinagog na Grik ərijin (Grik, Avvaykoyfi). I jəs de tək bət usay di pipul dən gəda, ə wan kəngrigesən. ‘Di Ibru wəd fə dis kayn gəda na Keneseth, di nem we dən yuz fə di Paliment insay di mədan stet na Izrəl’ (Pfeiffer 59).

3 na di wan dən we de wok. Afta dən dən bil di təmpul bak (520-516 bifo Krays), di sinagog bin kontinyu fə ful-əp di tin dən we di Ju pipul dən we bin de na di dayaspora bin nid.

a fə di wan dən we de na di wəl. Sinagog dən bin de na bəku pan di siti dən we Pəl bin go: Damaskəs (Di Apsul Dən Wok [Akt] 9: 2); Salamis (13: 5); Antioch fə Pisidia (13: 14); Təsalonayka (17: 1); Kərint (18: 4); Efəsəs (19: 8), ən əda wan dən. Na tən famili dən nəmə dən bin nid fə mek wan sinagog.

b. Wan rabay tradishən se na 480 sinagog dən bin de na Jerusəlem nəmə.

c. Ivin di sməl viley dən na Galili bin get sinagog dən di təm we Jizəs bin de (Mt. 4: 23; 9: 35).

B. Di bildin ən di savis.

1. 'Di tipik sinagog na bin wan rektaŋgul ɔditoriom wit rayz spika in pletfɔm, biɛn we rest wan potabl cheſt o shrin we get Ol Testament skrol. Di kɔngrigeshon bin sidom pan ston bənch dən we bin de rən along tu o tri wəl dən en pan mat en pɔsibul wud chia dən we de na di sentrom na di rum. Frɔm di front, we dən bin de luk di kɔngrigeshon, dən bin sidom di rula dən o di elda dən na di sinagog. Dən nə bin de sir wit pipul dən. Fə rid frɔm wan Ol Testament skrol, di pɔsin we bin de tək bin tinap. Fə prich, i sidom. Fə prea, ɔlman bin tinap' (Gundry 41).

2. Di sinagog na bin ples fə tich en worship, bət noto ples fə sakrifays.

a fə di wan dən we de na di wəl. Di savis bin get fə rid di Shema (di Ibru wəd fə 'yeri') (d. 6: 4ff.), prez to God, prea, sir Sam dən, rid frɔm di

Ibru Ol Testament, wit wan Targum (an ɔral Transleshon insay Arameik o Grik), wan səmin (if pɔsin we sabi du di wok bin de), en blesin o blesin' (gundry).

b. Bəku grafik diskripshon dən de bət sinagog savis dən na di Nyu Testament.

(1) Jizos na Nazaret (Lk. 4: 16-30).

(2) Pəl na Antioch na Pisidia (Di Aposul Dən Wok [Akt] 13: 14-16).

C fə di wan dən we de wok. Di wan dən we de stədi bət aw pipul dən bin de du tin trade trade dən fən səm sinagog dən we de frɔm di fəstem to di ia 1500 afta Krays.

1. Dən bin fən wan sinagog we bin de insay di fəstem ia na Masada (1963-1965).

2. Bəku 2nd to 5th səntinari sinagog dən fə si na Izrel: Capernaum, Meiron, Beth Alpha, et al. Si di Baybul Akiəloji Rivyu, Nov./Dek., 1983.

3. Wan pan di tin dən we dən dən fən we rili wəndaful na di sinagog na di wan we Dura Europos bin fən na Siria. Na Mi Rostovtzeff we kəmöt na Yale (1932-1935) bin dig am en dən dən mek am bak na di Damaskos Miusiəm. I get elaborat mural dən we de sho di Ol Testament ivin dən en dən rayt am lək AD 250.

4. Di wan dən we de stədi bət aw pipul dən bin de du tin trade trade bin fən wan Grik we dən rayt frɔm wan sinagog we bin de na Mawnt ɔpəl, we nə bin de fa frɔm di tempul we bin de na Jerusəlem. Di Tiodotus inskripshon se di bildin na fə 'rid di lə.' Dis tin we dən rayt de na di Rəkfala Miuzəm na Jerusəlem.

5. Insay di smol myusiəm na di ol Kərint pɔsin kin si wan brok brok lintel wit di inskripshon 'Synagogue of hebrews.'

xii we de na di wəl. Di Sameritan dən.

a fə di wan dən we de na di wəl. dən ɔrijin en şot istri. Sameria na bin di kapital siti fə di Nətan Kiñdəm o Izrel we di Asirian dən bin kech insay 722 bifo Krays (Səken Kiq 17: 3-6; 18: 9-11). Bəku pan di Izrelayt dən na Asiria bin kər dən go en put dən na Halm, en na di Aba, di Riva Gozan, en na di siti dən na di Mədes.

1. Fərina dən frɔm Babilən, Kutha, Avva, Hamath, en Sefaravaim, na Asiria bin briŋ dən kam na di siti dən na Sameria. Dən pipul ya bin mared to di ɔda Izrelayt dən we bin lef en dən bin kam fə no dən as di Sameritan dən (Səken Kiq 17: 24, 29). Kelso se i go məs bi se di Sameritan dən 'na di Izrelayt dən we kəmöt na di land, bikəs di Sameritan tioloji nə sho eni sayn fə di pawa we di pegan riliçən dən bin get pan di pipul dən we bin de na di kəntri we di Asirian dən bin de sən. If na bin maredman en mareduman, di pikin dən bin bi tru tru Izrelayt dən' (245).

2. We di Ju pipul dən bin kam bak from we dən bin de na prizin (536 bifo Krays) di Sameritan dən bin se dən go ep fo bil di təmpul bak na Jeruseləm. Na Zərubəbel en Jəshwa (Ezra 4: 3, 10, 17; 520-516 bifo Krays) nə bin gri fo gi dən of.

3 na di wan dən we de wok. ‘Insay di Makbian Tayms Ju pipul dən tradishon de sho di Sameritan dən as dən de jöyn wit di Seleusid Əpreshon dən’ (Makrae 44).

4. John Hyrcanus bin pwel di Samaritan Tempul na Maunt Gerizim insay 128 bifo Krays. Josef bin tək se dən bin bil di təmpul insay di tem we Alegzanda bin de (c. 333 bifo Krays; Ant. 11.7.2; 11.8.2), bət əda wan dən bin aks kwestyon bət di korekt we aw dən rayt dis de (245; Prideaux 1:324). Josef bin tək se di təmpul na bin di rayt köpi fo di təmpul na Jeruseləm.

a fo di wan dən we de na di wəl. Notis di stetment we di Sameritan uman bin gi, ‘wi papa dən bin de wəship [pas tens] na dis mawnten’ (Jən 4: 20). Di wan dən we de stədi bət aw pipul dən bin de du tin trade trade tink se di pwel pwel we dən pwel dis təmpul bin de from Jekəb in wəl (bul).

b. Yitzhak Magen, we na di chif Izrelayt akılojisi fo Judia en Sameria, bin anawns insay 1995 se dən dən fən di Sameritan Templ na Maunt Gerizim (Di Jeruseləm Post Intanəshənal Ədyushon, Epril 29, 1995).

5. Bay Nyu Testament tem di Ju pipul dən en di Sameritan dən nə bin get ənitin fo du wit dənsəf (JN_ 4: 9).

B. Di Sameritan rilijon.

1. Di Sameritan dən bin gri fo tek di Pentateyk nəmə. Manuscripts of the ‘Samaritan Pentateuch’ difrən from di Masoretik Ibru teks na bəku say dən. Preferəns de to Mt. Gerizim pas Jeruseləm.

2. Wan smol grup na Sameritan dən stil de na di siti we nem Nablus (nia ol

Shechem na di vali bitwin Maunt Gerisim en Maunt Ebal). Di Sameritan dən stil de wach di Pasova əvri ia na Maunt Gerisim.

C. Di Samaria Papyri. Wan köleshiən fo lək 20 fragment Arameik dəkyument dən na di Ta’Amireh Bedouin bin fən am na Wadi Daliyeh (9 mayl na di nət pat na Jəriko) insay 1962-1964. Dən bin fən lək 300 skel dən na di sem kev. Di papyri dən ad bəku infəmeshən bət di inta-testament tem.

1. Di Papyri, we bəku pan dən na administretiv, get de bitwin 375 en 335 bifo Krays.

2. Dən kin tək bət di tin dən we dən kin yuz fo tək bət Ataxerxes II (404-359 bifo Krays) en Dariəs III (335-330 bifo Krays). Dis de put di dəkyument dən jəs bifo Alegzanda in invayshon insay 332 bifo Krays.

3 na di wan dən we de wok. Wan tin de bak we dən tək bət ‘Sanballat, we na di Gəvən fo Sameria.’ Dən tink se dis na Sanballat III, en nəto Sanballat I na di Buk fo Neimaya (2:10, 19; 3:33; 4:1; et al.).

4. Frank Moore Cross, we na bin di fəs pəsin fo rid di Samaria Papyri, tək bət di istri we se: ‘Pan əl we di pipul dən na di siti na Sameria bin bigin fo mek dənsəf nə get wan respekt fo dən forina rula we nem Alegzanda di Gret, leta dən bən layf Andromaks, we na Alegzanda in prefekt na Siria. Di akt nə bin jəs bi wan bad bad kraym, na bin di fəs sayn fo rivolt na Siria-Palestin. Alegzanda bin kam bak kwik kwik wan fo mek i go kwik kwik wan na Sameria en i bin de pe atənshon to di wan dən we kil pipul dən we dən bin ‘deliv am to am,’ jəs lək aw wan man we nem Kötəs Rufəs we nem Alegzanda we bin de rayt bət istri bin pwel di siti we nem Sameria. Di wan dən we de stədi bət aw pipul dən bin de du tin trade trade dən fən di tawa dən we bin de insay di ia 400 na Sameria we dən bin bil insay Grik dizayn pas Palestayn. Dis sho se di Grik Masidonian dən bin kər Sameria bak afta dən dən pwel am,

dig na Shechem bin sho se dən bil di siti bak insay di las ia 400 afta dən dən ləf am fə long təm. Dis na probabli fə eksplen bay di fakt se di Samaritan dəm we rənawə from Sameria ribild Shechem as dən nyu kapital' (25; mə infəmeshən yu kin fən insay diskvayri dəm na di Wadi ed-Daliyeh, ed. bay Pəl en Nansi Lap). Cross tink se səm

Samaritan dən bin go na Wadi Daliyeh usay dən fən temporari refyuj na di kev. Alegzanda in man dən fən dən na di kev, layt faya na di kev in mət ən wet fə mek di wan dən we de insay de swela.

d. Difren infəmeshən dən we de na di difren difren say dən.

1. Erəd di Gret bin bil Sameria as wan pan in fayn fayn siti dən. I bin gi wan tempul to di Emparə Əgəstəs. 'Wan pan in wəf dən na bin Saməritan, we na bin Erəd Antipas in mama (Kəlso 246).

2. Archelaus bin pruv se na bin po rula, so Sameria bin fədəm ənda di kontrol we di Roman pipul dən bin de kontrol. Josephus se di we aw Paylet bin de handle wan fanatik asembli na Mt. Gerizim bin mek dən pul am as prokyuret na AD 36 (antiquities xviii.iv).

3 na di wan dən we de wok. Travul na Palestayn we bin de insay di fəstəm insay di ia 1900 bin afəkt di Saməritan —di Ju pipul dən na Ju (cf. Lk. 9:52-56). Bəku Ju pipul dən na Galili bin travul along di Jədan Vali ə pas na Peria we dən bin de go na Jerusələm.

4. Di Saməritan dən bin gi fayn fayn risepshən to di gospel (Di Apsul Dən Wok [Akt] 8: 1-25).

xiii. Di Ju pipul dən sektri ən di Otimr evipətant grup dən.

A. Di Faresi dən. Di wan dən we bəku pas əl ən we get pawa pas əl pan di fayv Ju grup dən: Faresi dən, Sadusi dən, pipul dən we get zil, Erədian, ən Esən. Di Faresi dən bin get lək 6000 di təm we Erəd di Gret (Gundri 48).

1. Di tin we bin rili shət bət di Faresi dən we a dən fən na bay Rivkin: 'Wan skəlaship klas we dən dən gi to di tichin fə di tu-fəs lə (di we dən rayt ən di əral) ən fə mek dən biliv wetin dən biliv na di wəl we get fə kam ən di layf we dən get bak fə kam ən di layf we dən get bak Di wan dən we dən day. Dən nə tək bət dən na di İbru Skripcho dən, dən bin de tich lə dən ən tichin dən we dən nə put insay dən skripcho dən de, ən dən bin pəmis fə sev di pəsin insay layf we pas di grev, we na wan kənsept we dən nə mek na di Pentateyk. Bət stil, dən Faresi dən ya bin rili ebul fə win di pipul dən to di nyu tin dən we dən bin de tich, so insay Jizəs in təm, dən bin sidəm na di chiaman fə Mozis, ən rayt so (cf. Mt. 23: 1-3)' (657).

2. Di Faresi dən bin fəs tək bət di təm we Jən Aykanəs bin de rul(135-104 bifo Krays). (Luk Point VIII.) Dən na bin di wan dən we tek di ples fə di Hasidim ('di piəs'), di Ju pipul dən we bin de agens di əlenizashən əfət dən we di Seleusid dən bin de du (luk Point VI, E). Dən bin no dis fəs təm we di Faresi dən ən di Sadyusi dən bin de fət. Di Saduceese dən bin favəret di tray we Əlenizashən bin de tray.

3 na di wan dən we de wok. Josef tel wi bəku tin bət di Faresi dən. Dis infəmeshən na RIVKIN 658.

A. Dən pas to di pipul dən səm rigyuleshən dən we bin dən gi (naptocsav) bay di fəma jənəreshən dən.

oral tradishon dem no de rekod fo di law of Moses.

b. Di wan dən we de eksplen di lə we kərəkt pas əl na di lə.

- c. Held posishun fō lida skul fō tink.
- d. bin gi wan totel sistem fō govmēnt to di wan dēn we biliv.
- e we de sho se. bin prich di layf we nō de day fō di sol en di layf we di bōdi get layf bak.
- f. Affirm di intaplay fō fate en fri wil.

G we de na di wōl. Saymōn, we na Gamaliel in pikin, dēn tōk bōt am as pōsin we nō get wan kompitishōn fō di lō dēn.

4. Nyu Testament Infōmeshōn bōt di Faresi dēn.

a fō di wan dēn we de na di wōl. Di Nyu Testament gi di nem Nikodimōs, Josef we komot na Arimatia, Gamaliel, en Sōl we komot na Tarsos as Faresi. Pōl bin tōk se di Faresi dēn na di 'stret sekt fō wi rilijōn' (Di Apōsul Dēn Wok [Akt] 26: 5), di epitom fō ɔtobōks.

- (1) As fō di lō, Pōl bin dōn bi Faresi (Fil. 3: 5-6).
- (2) I bin get zil fō di tradishōn dēn we di papa dēn bin get (Gal. 1:13-14). Dis na bin di teknikal wōd we Josef en di Gōspel dēn bin de yuz fō sho di lō we dēn kōl ɔral lō.
- b. Di Gōspel dēn de sho di Faresi dēn as wan masta sabi bukman klas fō di tu lō dēn we get tu lō (Mk. 7: 5).
- c. Di Faresi dēn bin kōrēkt Jizōs en in disaypul dēn bōku tem.
- (1) fō pul gren na di Sabat (Mk. 2:23-27).
- (2) fō alaw di disaypul dēn fō transgres di tradishōn dēn we di elda dēn get (Mt. 15: 1-9).
- (3) chalenj am pan di ligal we fō dayvōs (Mt. 19: 1-9).
- (4) we de aks kwēstyōn bōt aw fō pe tribute to Siza (Mt. 22:15-22).
- (5) Dēn bin prez Jizōs we i bin tel di Saduceese dēn bōt di layf bak (Mt. 22:23-34).
- (6) Dēn bin difren wit Jizōs fō no if di Mēsaya fō bi Devid in pikin (Mt. 22:41-45).
- d. Di we aw Jizōs bin stōdi di Faresi dēn. Dēn sidōm 'na di chiaman fō Mozis.' Praktis wetin dēn tel yu, bōt nō fala dēn prektis (Mt. 23: 2-3). 'Na ya di Faresi dēn dōn kōnfus klia wan as di wan dēn we de tōk fō di lō fō di lō en di rayt we. Dis, pan ɔl we eni bad bad filin we dēn get we dēn de insay di wan dēn we de fala Jizōs en pan ɔl we ipokrit dēn kin tan lēk se dēn bi. (Dēn kin rili wish se man dēn fō si ɔl dēn tin dēn we dēn de du; dēn kin rili wer dēn faylakteri dēn we brayt en dēn fring dēn lōng; dēn kin enjōy di ples fō ɔnō na festival dēn, di best sidōm ples dēn na di sinagōg dēn, en dēn kin kōl dēn rabay, bōt wital wital Dēn sidōm na Mozis in sidōm ples en yuz di rayt fō yuz di lō we rayt (Mt. 23 Passim.) (Rivkin 658) we dēn rayt.
- 5. Di Faresi dēn bin de yuz di sinagōg fō mek dēn nō tink di rayt we. Rivkin admit se di ɔrijin fō di sinagōg nō klia, bōt i se dēn nō bin tōk bōt am insay Palestayn bifo di Hasmonean tem. I se, bōt, se 'di wan dēn we de te pas ɔl pan institiushōn dēn we di Faresi dēn mek na di sinagōg...' (Rivkin 661).
- 6. Sōntem di Faresi dēn nō bin gri fō tek Krays in layf bak, bōt dēn nō bin ebul fō provok di aidia fō mek dēn get layf bak.

7. Di Faresi dən kin lək fə luk pan dən as 'guardians of orthodoxy,' 'ligalists,' o 'extremists.' Dən nem rili min 'Separatists.' Gundry list səm pan dən ekstrim pozishon dən (48-49). wan. Scrupulous Sabat əbsavayshon.

(1) Səm pipul dən nə gri fə spit pan di bare grən na di Sabat so dat dən nə go tek dis as ploughing, so dat di wok we dən de du na Sabat de brok.

(2) Wan uman nə fə luk insay miro na di Sabat so dat i nə go si grey ia ən tempt fə pul am.

(3) Səm pipul dən bin aks if dən kin it eg we dən le pan festival de. I kin dəti pan əl we di ən nə bin no bət di festival de.

b. Dən bin mek lə dən fə mek i izi fə dən.

(1) Wan nə bin ebul fə kər in klos dən kəmət na os we de bən na di Sabat, bət i bin ebul fə put səm layers klos dən ən wər dən kəmət na di os.

(2) Travul pan di Sabat bin limited to tri-fayv pat pan wan mayl frəm di tən usay i bin de. Na

Fride dem kin tek fud go na os tri-fayv wan mayl frəm os ən go de na di

Sabbath. Dən bin tek dis as in 'os we de fa frəm os' so dat i go go yet əda tri-fayv pan wan mayl.

B. Di Saduceese dən. Di Sadyusi dən na bin sməl grup pas di Faresi dən, bət dən bin de yuz mə pəlitikal pawa bikəs dən bin de kəntrol di prist wok (Gundry 49).

1. Di ərijin fə di Saduceese dən. Dən bin fəs tək bət dən as pati di təm we Jən Aykanəs bin de rul (135104 bifo Krays). (Luk Point VIII.) Dən bin perpetuate di ideal fə di Hellenist pati.

2. Di nem. Wan big difrens de as to di ərijin fə di nem Sadusi.

a fə di wan dən we de na di wəl. Di nem min 'rayt wan dən.'

b. Di nem kəmət frəm Zadok, we na wan big prist we de ənda Devid (Səkən Sam 8: 17; 15:24 ən di chif prist ənda Sələmən (Fəs Kiq 1: 32; 2:35).

c. TW Manson dən tək se di Arameik/Ibru wəd na translitereshon fə di Grirk wəd kriyusticot, we min 'syndics,' 'jəj,' o 'fiskal kəntrol dən.' 'Di yus fə Su/Ndikoi kin tray bak to di 4th senti. BC Atens. I bin kam insay di Roman təm fə tək bət wan wan pipul dən we get risponsibiliti ən ətoriti we rili fiba di wan we di Sadyusi dən na Jerusələm bin get (dat na, we bin de wok na səm kayn we fə bi midulman wok bitwin di Roman government ən di lokal o nashənəl kəmyuniti). Na so dən yuz di wəd sindik bak fə tək bət di məmbə dən na di Ju Senat, di Sanhedrin' (Hagner 212).

3 na di wan dən we de wok. Di tin dən we dən biliv ən di tin dən we dən de tich.

a fə di wan dən we de na di wəl. Dən bin de tek am nəmə di Pentateyk (məzak lə, o Tora) as ful ətoriti. Dən nə gri wit di lə we di rabay dən we nə get fə pe fə di lə dən we de na di lə se.

b. 'Dən nə bin biliv pan di tin dən we Gəd dən tək bət Gəd, enjəl dən, spirit dən, o di layf we nə de day we di sol ən layf bak go get layf bak, jəs lək aw di Faresi dən bin du (Gundry 49). Si Mt. 22:23 ən Di Apsul Dən Wok [Akt] 23: 8.

4. Di Saduceese dən na bin di aristokratik klas. Insay di we aw dən bin de tink bət rilijən, dən na bin fri pipul dən.

5. We dən bin pwel di tempul insay AD 70, di Saducean Party bin skata.

C fō di wan dēn we de wok. Di zil dēn we dēn bin get. Di zil dēn bin de mōna pipul dēn bōt politiks, dēn bin de wet fō di indipendens fō di Ju pipul dēn as neshōn. Dēn na bin ‘rivolashōnari dēn we dēn bin dōn gi fō pul di Roman pawa. Dēn nō bin gri fō pe taks to Rom, dēn bin si se dēn bin gri se dēn nō bin de biēn Siza as sin, en dēn bin mek bōku pipul dēn we bin de fēt agens di gōvment, we bin mek di Ju pipul dēn tōn agens di gōvment bin mek dēn pwel Jerusēlēm insay di ia 70. Di wan dēn we sabi bōt di Baybul kin no di wan dēn we get zil fō di Sikari (‘Assassins’), we bin de ker kōnsil daga dēn (Gundry 51).

1. Di Apōsul Dēn Wok [Akt] 1: 13). Cananean na di Arameik wōd fō zil (cf. Mk. 3:18).

1. Usay i kōmōt. Akōdin to Josef di sektri fō di zilōt dēn bin fōm insay AD 6 we Judas di Galili en Zadduk di Faresi bin tōn agens Rom. Russell point out se ‘dēn kin jōstifay fō tek am as tru tru spiritual pikin dēn fō di Makabiz’ (37, 53).

2. Wan pan di twēl apōsul dēn bin dōn bi mēmba fō dis pati, ‘Saymōn di zil’ (Lk. 6: 15

d. Erōdian dēn. Wan smōl grup we get pawa we bin get pawa pan politiks. Prist dēn we bin de sōpōt di Erōdian kiñdōm en, bay we dēn bin de tōk bōt am, di Roman lō, we bin dōn put di Erōd dēn na pawa’. (51). , dēn kin ɔltēm no se na di Essene dēn. Frut fō wan riakshōn agens di progrēsiv Elenizeshōn fō Palestayn Judaizm’ (Murphy-O’Connor 103). Frōm Babilōn jōs bifo di tēm we di Makbīan Ay Prist Jonathan (152143 BC) bin de. I biliv se di ‘wik prist’ we de na di Dead Sea Literature na Jonathan, we bin de ol di ɔfis fō di ay prist we nō get eni tradishōn rayt fō am. Dis mek di ‘ticha fō rayt’ bi wan we de insay Jonathan we bin de da tēm de.

a fō di wan dēn we de na di wōl. Gundry se di Essenes, lēk di Faresi dēn, ‘we de chenj frōm di Hasidim’ (50).

b. I go mōs bi se insay di tēm we Jonathan bin de, bōt sōntēm insay di tēm we Jōn Aykan bin de rul, at least pat pan di Esēna dēn bin tek ples fō de na di wildanes na Kumran.

c. Di kōyn dēn we dēn rayt na Kumran de ep fō no di tēm we dēn bin de setul di problem. Kōyn dēn de frōm di tēm we Antīk VII bin de rul (132-130 bifo Krays) to di tēm we di Roman prefekt dēn en di prokyurātō dēn bin de, dēn bin de tek dēn na Kumran frōm di sekōn pat pan di sekōn sentiōwōd te lēk ad 68 (cf. Vermes 210).

2. Sōm pipul dēn dōn tōk se Jōn di Baptist na bin Essene, ɔda pipul dēn se Jizōs na Essene, en di fōstēm chōch bin gro frōm di Essene muvment. Fō wan riply to dis tinkin si Jenkins (‘Did Christianity...?’) ɔ Bruce (sekōn tinkin).

Oda grup dēn

f. di wan dēn we de rayt dis buk. Nōto rilijōn ɔ politiks grup, bōt na ‘prōfeshōnal grup_’ di wōd dēn ‘lōya,’ ‘skripshōn,’ en ticha (fō di lō)’ dēn de yuz dēn di sem we na di Nyu Testament. Dēn bin de kōl dēn man ya bak ‘rabbi,’ literally, ‘mi big wan,’ ɔ ‘mi mastā, ticha’ (Gundry 51).

1. begin wit Ezra we rid en eksplen di lō to di wan dēn we dēn dōn tōn bak pan kapcho (Ezra 7: 12; Neh. 8: 8).

2. Bōku pan di wan dēn we rayt di Baybul na di Faresi dēn bin de sho dēn di tēm we Krays bin de. (Luk di infōmeshōn bōt di Faresi dēn we de ɔp).

3 na di wan dēn we de wok. Dēn bin de tek di wan dēn we de rayt di lō dēn as pipul dēn we get pawa fō eksplen di lō. Dēn semweso bin get fō bi ekspekt dēn pan ɔl di tradishōn dēn we di elda dēn bin get.4. Di we aw Jizōs bin de tich (as pōsin get pawa, ‘A de tel yu...’) bin rili wōndaful to di pipul dēn we bin dōn de lisin to di wan dēn we

de rayt di Iō (Mt. 7: 28-29). Di wan dēn we de rayt di Baybul go tōk bōt di Iō ēn afta dat dēn go gi di difrēn difrēn we dēn fō eksplen di Fada dēn.

G we de na di wōl. Di Sanhedrin.

1. Čonda di Roman Iō dēn bin alaw di Ju pipul dēn fō yuz pawa oba rilijon ēn tin dēn we dēn kin yuz na os. Bōku lokal kōt dēn bin de bōt di Suprim Kōt na bin di Sanhedrin.

a fō di wan dēn we de na di wōl. Na 71 mēmba dēn bin de: wan ay prist ēn 70 čda mēmba dēn we kōmōt na ɔl tu di Faresi dēn en di Sadyusi dēn. Di Sanhedrin bin de dominate, bōt, bay wan prist aristokrasi (so, mostly Saduceese) Hagner 271).

b. Nyu Testament Nem dēn: Kaonsil (Asembli) fō di elda dēn, Chif Prist dēn, Skriba dēn (Lk. 22:66; Mt. 27: 1; 26:59; Akt 22:5). Di Grik nem na avve5plov (sunedrion), we rili min ‘wan sidōm togēda.’

c. Dēn bin de kōmand wan polis fōs (Jōn 18: 3). Na di Sanhedrin bin tray Jizōs. Notis se dēn bin get fō ker Jizōs go to di Roman dēn fō mek dēn kil dēn (Jōn 18: 31).

2. Istri. Di rabay dēn tradishon bin tray di Sanhedrin bak to Mozis (Num.11:16). Dēn se Ezra bin ḥaganayz di Sanhedrin bak. Dēn bin de kōl dis di ‘big sinagōg.’ Di fōs istri we dēn rayt bōt di Sanhedrin na di tēm we Antīki III bin de (223-187 bifo Krays).

3 na di wan dēn we de wok. Di Sanhedrin bin yuz sōm pawa na di dayaspora. Frōm di Sanhedrin, Pōl bin get lēta dēn to di sinagōg na Damaskos (Di Aposul Dēn Wok [Akt] 9: 1-2, 14).

4. Di Sanhedrin en di fōstēm chōch.

a fō di wan dēn we de na di wōl. Dēn bin advays di aposul dēn fō mek dēn nō kōntinyu fō prich (Di Aposul Dēn Wok [Akt] 4: 5-22; 5: 1742). Gamaliel, di fambul rabay, bin mek wan beg fō jōstis.

b. Stivin bin tray en ston am (Di Aposul Dēn Wok [Akt] 6: 9 — 8: 1). Si di atikul we Hagner rayt insay di kwēstyōn bōt if di Sanhedrin rili get pawa na kapital kes.

c. Na di Sanhedrin bin tray Pōl.

5. Sōm pipul dēn we bōku pipul dēn sabi na di Sanhedrin.

a fō di wan dēn we de na di wōl. Nikodimōs (Jōn 3: 1-5; 7:50-51; 19: 39).

b. Josef we kōmōt na Arimathaea (Jn.19:38).

6. Sanhedrin bin sōlv insay AD 70.

H. Di taks kōlekta dēn (Pōblikan dēn). Di wōd taks-gatherer, taks kōlekta, o kōstōm ɔfisa bēte pas di KJV pōblikan.

1. Čonda di Roman Iō jēntriman dēn bin bay di ɔnō fō geda di taks dēn na sōm say dēn. Dēn man ya na bin ‘taks fama dēn’ we bin de wok fō lokal Ju pipul dēn fō du di rial kōlekeshon fō di taks dēn. Di revenyu we dēn bin gēda na Palestayn bin go to di Emparō. Dis bin mek di kwēstyōn se, ‘I bi Iō fō gi wan poll taks to Siza, o nōto so?’ (Mt. 22: 17).

2. Di we aw dən bin de tink bət di wan dən we bin de gəda taks: 'As klas, dən kəmpin Ju pipul dən bin et di wan dən we de gəda taks. Dis bin ləf sməl fə le dən nə ebūl fə avçyd am. Dən bin ripresent di fərina dən we bin de rul Rom. Di we aw dən bin de du tin bin rili bi səntin we dən bin de aks kwəstyon bət. Dat dən kin əva chaj pipul dən en poket di surpləks na əlmost shə. Insay di raytin dən we di rabay dən rayt, dən kin put dən wit tifman dən. Insay di sinoptik gospel dən kin braket wit 'sinman dən' (Mat. 9: 10; 11:19; Mak 2: 15; Lyuk 5: 30; 7:34). Dis de sho di kəmən abit we di Ju pipul dən get to dən. Dən bin tek dən as renegades, we sel dən savis to di fərin əpreshən fə mek məni pan di ekspəns fə dən yon köntri pipul dən' (Earle 606).

xiv. Literature of di intatestament tem.

Di libal we aw pipul dən de tink se dən nə gri fə tek di libal buk dən lək Daniel, Ekliziastis ən səm sam dən insay dis tem bitwin di testament dən. Fə ansa dis we fə tink, si Archer, we na wan səv we dən du fo di Ol Testament Introdyushən; Young, wan introdukshən to di Ol Testament; ə Harrison, Introdyushən to di Ol Testament.

a fə di wan dən we de na di wəl. Di Septuagint (LXX). Wan Grik transleshən fə di Ibru Ol Testament, we di Ju pipul dən bigin (ca. 280 BC) na Aləgzandria, Ijipt, di tem we Tələmi Filadelfus bin de rul. (Luk di pəynt V we de əp).

B. Apokrifa (we dən ayd, sikrit). Buk dən we di Ju pipul dən nə bin əva gri fə tek as kanonik (pat pan di skripchə dən we dən mek) bay di Ju pipul dən. No klia Nyu Testament nə de fə tək bət dən buk dən ya. Dən nə bin kam insay kəmən yus te di 2nd səntiwd afta Krays. Augustine (ad 354-430) na bin di fəs pəsin fə fav fə mek dən kanoniz dən. Di Roman Katolik Kaonsil fə Trent (we na di ia 1546) bin tək se di buk dən na kanon (eksept di wan dən we dən mak wit wan asterisk).

Dən kin klas di apokrifa, in jənal, akədin to wetin de insay di buk. Bəku pan dən na dən bin rayt insay Grik.

Historical: ESDRAS*

1 Maccabees

2 Maccabees

Didaktik ə Tichin:

Riligiəs Romans: Tobit

Di səns we Sələmon

Ecclesiasticus (bay Sirach. Di wangren buk we dən sabi wit səri-at.)

judith

Prophetic: Baruch

Epistle of Jərimaya (Barch, Ch. 6, insay Douay

[Katolik] Vəshən.)

2 esdras*

Legendari: Adishon to Esta

sən fə tri yən man dən (Prayer of Azariah).

(Dan. 3:24-90, Douay)

Susanna (Dan. 13 in Douay)

Bel en di Dragon (Dan. 14 insay Douay) Prea fə Manasseh*

1. Valyu en Impotant fə di Apokrifa: ‘Pan ɔl we di buk dən na di Apokrifa nə get en dən nə get eni inspekshon ɔ ɔtoriti, yet dən get valyu en impotant. Dən na pat pan di buk dən we God in Kəvinant pipul dən rayt, en dən de ɛp fə ful di gap we de bitwin 450 ɔ mə ia bitwin di ɛnd fə di ol en di biginin fə di Nyu Testament buk dən we prɔfesi en inspekshon bin dən stop. Dən de saplae wan kənektil link. Pan ɔl we bikəs dən nə get inspekshon, dən get tin dən we nə kərek, we nə gri wit dənsef, we nə mek sens, en we de tich da kənflikt wit di tichin we di Skripchə de tich, bət stil dən de gi valyu infəmeshon bət di ɔda en insay layf we di Ju rilijon get, we na tin we pəsin kin tink bət fə tink bət di Ju pipul dən, di we aw pipul dən de fil, di we aw dən de fil, di we aw dən de biev, di we aw dən de biev, en istri di tem we dən rayt dən’ (Mila 112).

C fə di wan dən we de wok. Di Pseudepigrapha. lay lay ɔ lay lay raytin dən, we dən rayt ɔnda lay lay nem dən. Dən buk dən ya nə eva tek as kanonik bay Ju, Nyu Testament rayta dən, ɔ di chəch papa dən. Katolik dən kin kəl dən di ‘apocrypha.’ Protestant dən dən kəl dən buk ya di ‘wayd apokrifa’ ɔ ‘apokaliptik buk dən.’ ‘Məst pan dən buk ya na drim, vishon en rivyu dən na di apokaliptik stayl we Izikel, Daniel en Zəkaraya’ (Geisler en Nix 166) get. Geisler en Nix klas di 18 buk dən we se ‘Wəf fə tək bət’ lək dis:

Legendary:

Di Buk fə Jubili; di Leta fə Aristeas;

Di Buk fə Adam en Iv; Di martyrdom fə Ayzaya.

Apokaliptik:

1 Inək; di Testament fə di Twəlv Patriak dən; di Sibilin Drakl; Di we aw Mozis bin de tink; 2 Inək; 2 Baruch: 3 Baruch.

Didaktik:

3 Makabiz; 4 Makabiz dən; Pirkc ABOTH; Di stori bət Ahikar.

Poetik:

Di Sam dən fə Sələmən; Sam 151.

Historical: Di fragment fə wan zadokit wok.

1. Nature of apocalyptic literature: I bin occasion bay wan awa of desperate nid. ‘Məst pan am bin rayt bitwin di ia 200 BC en AD 100. We di Ju neshon bin de stres fə in yon layf we tray en preshə na bin di wan we bin rili bad, di layt fə di apokaliptik op bin bən di brayt wan’ (Jenkins 35. Si dis wok Fə no mə bət apokaliptik litrechə.).

2. Dən tək bət di Pseudepigrapha insay di Nyu Təstament. Egzampul dən: Jud 14-15 (i go bi se na 1 İnök 1: 9 ən di we aw Mozis 1: 9 de tənk bət am); 2 Tim we dən bin rayt. 3:8 (Alushon to di penitens of Jannes en Jambres). di sem prinsipul we dən bin de kot frəm di wan dən we de rayt poem dən we dən kəl Heathen, Aratus (Di Apsul Dən Wok [Akt] 17: 28); Menander (1 Kər. 15: 33); Epimenides (Tit. 1: 12). ‘Tru na trut ilək usay dən fən am, iləksef na wan pəsin we de rayt poem we dən kəl Hit, we na wan pegan prəfət (Nəm. 24: 17), ə ivin wan animal we nə get wanwəd (Nəm. 22:28). Bət pan əl dat, wi fə no se nəto fəmula lək ‘dən rayt am’ ə ‘Skripchə se’ get səntin fə du wit dən saytayshən ya’ (Geisler ən Nix 165).

d fə di wan dən we de wok. Di Dəd Si litrəcha (luk di Essenese, Point XIII, E).

1. Di Essene kəmyuniti bin de na Kumran na di nət-wəst pat na di Dəd Si bitwin di sekən sentiwdə bifə Krays ən AD 68. Dən bin spən bəku təm fə kəpi di Baybul manuskrip dən en rayt dən yon buk dən. We di Essenese dən kam fə no se di Roman dən bin de go fə tek Jerusələm dən bin de ayd bəku pan dən skrol dən na kle jəg dən na di kev dən we bin de rawnd Kumran. Dən nə əva kam bak, ən di skrol dən bin ayd te dən fən di fəs wan pan dən bay chans insay di spring insay 1947.

2. Dən kin sheb di skrol dən to 4 kategori dən.

a fə di wan dən we de na di wəl. Baybul: Dən bin fən səm pat dən pan əni Ol Təstament buk pas Esta. Dən bin fən wan komplit skrol fə Ayzaya, ən i bin ləf sməl fə lə dən dən wan əda wan.

b. Kəment fə di Skripchə dən: Kəment bət Habakuk, sməl sməl kəment dən bət Sam dən, Ayzaya, ən Nahum, ən əda wan dən

c. Apokrifa ən Pseudepigrapha: Fragment dən fə Tobit, Sam 151, ən əda wan dən

d. Essene Literature: War Scroll (Wə fə di Sons of Light agens di Sons of Darkness); Thanksgiving hymns; Manual fə disiplin.

3 na di wan dən we de wok. Di minin fə di skrol dən.

a fə di wan dən we de na di wəl. Di Ol Təstament manuskrip dən bin antedate wi fəs fəs fəs fəs Ibru təks (di Masoretik təks) bay lək 1,000 to 1.200 ia. Dis kin kənfirmit di kərekt we aw wi dən rayt di manuskrip dən we de naw.

b. gi nyu no bət di istri, litrəcha ən riliyən we bin de insay di intateştal təm.

4. Brif bibliografi pan di skrol dən:

a. Tu Ingliş transleshən dən we nə dia fə di Dəd Si skrol dən de (gasta; vermes).

b. Buk dən bət di skrol dən ən di Dəd Si Səkt: Brus, sekən tin we dən tənk bət di Dəd Si skrol dən; Burrows, di Dəd Si skrol dən; Fitzmyer, ansa to 101 kwəstyon dən bət di Dəd Si skrol dən; Pfeiffer, di Dəd Si skrol ən di Baybul.

e we de sho se. Allegorism we dən kəl Aləgzandrian.

1. ‘We dən nə bin want fə ləf dən gret gret granpa dən fet, di Ju pipul dən na Aləgzandria bin fala dən neba dən we nəto Ju we bin de səpət wan skul we dən kəl Grik səns. Dis bin mek dən tray fə mek di Skripchə dən gri wit di Grik dən we bin de tənk we bin mek di alegorikal we fə eksplen di Skripchə dən. Aristobulus ən Philo na bin di big big alegoriza dən. Fə dən, di tru tru minin fə di Baybul na bin vulgar, mistek, ən nə bin du fə dən. Wan minin we ayd ən we dip pasmak, dən fə fən am. We dən rid insay di Baybul dən pegan səns, dən bin ebul fə tənk bət dənsef we get layt Elənist ən Ətodəks Ibru pipul dən wan ən di sem təm.

Sōm pan dēm adopt Grik nem dēm fō ep insay di prōses fō asimileshōn.

'Di alegoris de tek di rial sēns fō Skripchō as di motoka fō sekondari sēns we dēn tek as mo spiritual en dip' (Pfeiffer 87).

a fō di wan dēn we de na di wōl. Wan man we kōmōt na Alegzandria we nem Aristobulus (ca. 160 BC) bin tich se di Grik pipul dēn we sabi bōt sayēns bin dōn lēnt bōku pan dēn tink frōm di lō we se Mozis bin de.

b. Filo (ca. 20 BC to AD 50) na bin di Ju pōsin we bin sabi bōt di Ju pipul dēn we bin sabi fō ple myuzik. I bin tōk bōt 64 Grik rayta dēn na in buk dēn en dēn bin de tek dēn as Gōd in man dēn di sem we wit di prōfet dēn na Izrēl.

2. Dis kayn alegorizm bin rili afēkt di chōch pas aw i bin rili afēkt di Ju rilijon. Origen (ad 185 to 254/5) Advans dis kayn intapriteshōn fō skripchō. I bin de kōntrol di Roman Katolik dēn we bin de tink.

a fō di wan dēn we de na di wōl. Tiōdō we kōmōt na Mopsuestia, we kōmōt na Sirian Antīk, bin de agens fō mek pipul dēn tōk bōt di tin dēn we dēn tōk bōt en i bin tōk tranga wan bōt aw fō eksplen di Skripchō dēn tru tru wan.

b. 'Di Rifōmeshōn bin brin nyu empeshment pan di rial, istri intapriteshōn fō di Skripchō' (Pfeiffer 90).

c. Di allegorical influence de si tide in di aprōch to intapriteshōn we
find ekstrim taypōlji in skripchō.

Conclusion:

It is hoped that this brief outline will assist each one who studies it to come to a clearer understanding of the period between the Testaments. One should see the providential preparations to bring about the 'fulness of times.' when Jesus would come and the church would be introduced to the world. This study should provide a good background for a survey of the New Testament.

Selected Bibliography

This list includes some books and articles which we believe will be helpful in your continuing study of the intertestamental period. Many additional articles can be found in good Bible dictionaries and encyclopedias such as The International Standard Bible Encyclopedia (revised, 1979ff.), The New Bible Dictionary, The New International Dictionary of the Bible, et al.

Arrian. The Campaigns of Alexander. 1958. Tran. Aubrey De Selincourt. New York: Penguin, 1984.

Balla, George. The Four Centuries Between the Testaments. Vallejo, CA: BIBALPress, 1993.

Bruce, FF New Testament History. Garden City: Doubleday, 1972. Second Thoughts on the Dead Sea Scrolls. Grand Rapids: Eerdmans, 1956.